Ανασκόπηση Review

Εικαστική έκφραση και Ψυχιατρική στην Ελλάδα: Στιγμές προβοδής της σχέσης αυτής (1950–2011)

Ε. Ρόσιου,¹ Α. Ωρολογάς²

¹Τομέας Ιστορίας της Τέχνης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή,
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης,

²Α΄ Νευρολογική Κλινική, Τμήμα Ιατρικής, Σχολή Επιστημών Υγείας,
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη

Ψυχιατρική 2018, 29:349–358

Η τέχνη των εγκλειστών άρχισε να μελετάται από τους ψυχιάτρους στα τέλη του 19ου αιώνα με σκοπούς διαγνωστικούς, ενώ οι πρώτες μελέτες όπου το ενδιαφέρον είναι αισθητικό συναντώνται στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, με ψυχιάτρους όπως ο Ελβετός W. Morgenthaler και ο Αυστριακός H. Prinzhorn να δημοσιεύουν μελέτες πάνω σε έργα ψυχασθενών, έχοντας πλέον αισθητική θεώρηση. Οι εικαστικές δημιουργίες των ψυχικά ασθενών ανήκουν στην περιοχή εκείνη της τέχνης που στη διεθνή βιβλιογραφία συναντάται κυρίως με τον όρο *Art Brut*. Ο όρος “Brut” επινοήθηκε από τον J. Dubuffet, το 1945, για να περιγράψει την παραγωγή τέχνης από δημιουργούς που δεν διδάχτηκαν την ακαδημαϊκή τέχνη, δεν ανήκαν σε κανένα καλλιτεχνικό κίνημα και ήταν αδιάφοροι για μια δυνητική ταύτιση με τον θεατή ή τον συλλέκτη. Ο Γάλλος ζωγράφος και γλύπτης χρησιμοποίησε τον όρο για το όνομα του κινήματος που ίδρυσε και του οποίου κύριο κορμό αποτελούσαν τα έργα των ψυχικά ασθενών. Ο Dubuffet επηρεάστηκε ιδιαίτερα, όσον αφορά στην εικαστική του έκφραση, όπως άλλωστε και πολλοί δημιουργοί τόσο του εξπρεσιονισμού όσο και του σουρεαλισμού, από την τέχνη των ψυχικά πασχόντων. Όσον αφορά στο ελληνικό γίγνεσθαι, η σχέση της χώρας μας με την τέχνη αυτή ξεκινά το 1950, από το Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής «Δρομοκαϊτειο», όταν ο καθηγητής Γ. Παμπούκης και ο Δρ Ν. Δρακουλίδης στέλνουν έργα ασθενών στη *Διεθνή Έκθεση Ψυχοπαθολογικής Τέχνης* που έγινε στο Παρίσι τη χρονιά εκείνη. Έως τα τέλη της δεκαετίας του 1980 υπήρχαν μόνον προϊόντα εργοθεραπείας. Η πρώτη σημαντική εμφάνιση καλλιτέχνη με ψυχική διαταραχή είναι αυτή του Ο. Κ με την ισότιμη συμμετοχή του στη Β΄ Biennale Νέων Καλλιτεχνών της Μεσογείου, το 1987, ενώ το 1994 είναι μία πολύ σημαντική χρονιά όσον αφορά στην παραγωγή τέχνης από ψυχικά πάσχοντες καθώς ιδρύεται η Μονάδα Πολιτιστικής Επικοινωνίας (ΜΠΕ)

του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Θεσσαλονίκης (ΨΝΘ), η οποία στοχεύει στην παραγωγή αυθεντικών έργων που καταγράφουν την ψυχική πραγματικότητα των ασθενών και δεν μιμούνται έργα άλλων καλλιτεχνών. Όσον αφορά στην προβολή της τέχνης αυτής, σταθμό αποτελούν οι τρεις Πανελλήνιες Εκθέσεις που πραγματοποιήθηκαν το 1996, το 1997 και το 2001, η τελευταία μάλιστα υπό την αιγίδα της Ελληνικής Ψυχιατρικής Εταιρείας, οι οποίες έφεραν σε επαφή τα έργα ασθενών-καλλιτεχνών διαφόρων ιδρυμάτων της χώρας μας με το ευρύ κοινό, αποσπώντας ιδιαίτερος θετικά σχόλια τόσο από τον Τύπο όσο και από κριτικούς. Άξιο αναφοράς είναι και το γεγονός της διάκρισης δύο ασθενών-καλλιτεχνών που συνεργάζονταν με τη ΜΠΕ, του Δ.Ζ. και της Α.Β., στα EUWARD του 2004 και του 2007, του Γερμανικού Ιδρύματος Augustinum, αλλά και του Γ.Μ. που πήρε το πρώτο βραβείο στον διαγωνισμό της *Very Special Art* στην Αμερική. Δύο ακόμη σημαντικές στιγμές της προσπάθειας ανάδειξης της σχέσης Τέχνης και Ψυχιατρικής ήταν αφενός το 2004 με την Έκθεση *Στην Άλλη Όχθη*, στα πλαίσια της Πολιτιστικής Ολυμπιάδας και αφετέρου το 2005 όταν πραγματοποιήθηκε στο Χριστιανικό και Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας, η Έκθεση με τίτλο *Η Τέχνη κατά του Κοινωνικού Στιγματισμού*, που οργανώθηκε από την Παγκόσμια Ψυχιατρική Εταιρεία, την Ελληνική Ψυχιατρική Εταιρεία και μία ιδιωτική φαρμακευτική εταιρεία. Τέλος το 2011, και πάλι υπό την αιγίδα της Ελληνικής Ψυχιατρικής Εταιρείας εκτέθηκαν έργα της περίφημης Συλλογής Prinzhorn τόσο στην Αθήνα όσο και στη Θεσσαλονίκη. Με αυτόν τον τρόπο το κοινό, για άλλη μία φορά, ήρθε σε επαφή με έργα στα οποία καταγράφηκαν οι φόβοι, οι ανασφάλειες και οι δαίμονες που εμφωλεύουν στην ψυχή του κάθε ασθενούς-καλλιτέχνη, χωρίς ωστόσο οι δημιουργίες αυτές να αποτελούν μόνον κλινικές μαρτυρίες αλλά και έργα με αδιαμφισβήτητη καλλιτεχνική αξία.

Λέξεις ευρετηρίου: Τέχνη, ψυχιατρική, εκθέσεις, ψυχικά ασθενείς, εικαστική έκφραση.

Κανείς ποτέ δεν έγραψε, ούτε ζωγράφισε, ούτε έφτιαξε έργα γλυπτικής ή πλαστικής, ούτε κατασκεύασε ή επινόησε κάτι για άλλο λόγο, παρά για να βγει από την κόλαση...

Antonin Artaud

Εισαγωγή

Η τέχνη που παράγεται από ψυχικά ασθενείς έχει απασχολήσει, σε διεθνές επίπεδο, επιστήμονες τόσο στον ιατρικό χώρο όσο και σε αυτόν της ιστορίας της τέχνης. Υπάρχουν αναρίθμητες εκδόσεις και πολλές σοβαρές μελέτες που έχουν δει το φως της δημοσιότητας, καθώς παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους ερευνητές, το πώς η ψυχοπάθεια μπορεί να επιδράσει στη δημιουργικότητα. Τίθεται το ερώτημα πώς μια κατάσταση που αποδιοργανώνει το πνεύμα μπορεί, σε κάποιες περιπτώσεις, να το εξυψώσει παράγοντας τέχνη. Όπως κατέδειξε η παρατήρηση, «τομείς του εγώ, όπως το ταλέντο, η φαντασία και η δημιουργικότητα σε πολλούς ενεργούς καλλιτέχνες αντιστέκονται στην ψύχωση, ενώ σε άλλους που δεν ήταν καλλιτέχνες πριν, πιθανώς η ψύχωση να δρα “ενεργοποιητικά” στους τομείς αυτούς και να

αρχίσουν να δημιουργούν».¹ Ο ένας πυλώνας λοιπόν του θέματος αυτού είναι το πόσο διαφορετικά επενεργεί η ασθένεια στο έργο ενεργών καλλιτεχνών που νόσησαν. Ο Janke,² για παράδειγμα, καταλήγει στο συμπέρασμα πως ψυχικές νόσοι, όπως η διπολική και η κυκλοθυμική διαταραχή αλλά και η βαριά κατάθλιψη έχουν μεγαλύτερο επιπολασμό στους συγγραφείς και τους καλλιτέχνες σε σχέση με τον γενικότερο πληθυσμό, με τη διπολική διαταραχή μάλιστα, στη φάση της υπομανιακής συμπτωματολογίας, να οδηγεί σε αύξηση της δημιουργικότητας. Ο δεύτερος πυλώνας όμως του μεγάλου αυτού πεδίου είναι αυτός που θα μας απασχολήσει εδώ, και αφορά στις περιπτώσεις δημιουργίας έργων από ψυχικά ασθενείς, που εκφράστηκαν ή εκφράζονται εικαστικά είτε διαμένοντες μόνιμα σε ψυχιατρικά ιδρύματα της Ελλάδας είτε όντας ενταγμένοι σε πρόγραμμα μερικής νοσηλείας, και δημιουργίες τους έχουν παρουσιάσει σε εκθέσεις τόσο της χώρας μας όσο και του εξωτερικού. Στο συγκεκριμένο άρθρο θα προσπαθήσουμε να φωτίσουμε ένα μέρος της καλλιτεχνικής τους παραγωγής και θα εστιάσουμε στις σημαντικότερες στιγμές της προβολής της.

Αρχή του ενδιαφέροντος στην Ευρώπη

Στην Ευρώπη, όπως και στην Αμερική, οι εικαστικές δημιουργίες ατόμων με ψυχική διαταραχή αποτέλεσαν τον 19ο αιώνα αντικείμενο μελέτης από τους ψυχιάτρους, με θεώρηση αρχικά κλινική. Από τις αρχές όμως του 20ού αιώνα, μέσα σε ένα κλίμα διερεύνησης της σχέσης τέχνης και ψυχιατρικής, με μελέτες όπως του Freud που αναζητούσε ενδείξεις ψυχικής ασθένειας στο έργο των μεγάλων δασκάλων, Da Vinci και Michelangelo, τα κείμενα που αναφέρονταν σε έργα ψυχικά διαταραγμένων ατόμων παρουσίασαν αξιοσημείωτη αύξηση. Ψυχίατροι όπως ο W. Morgenthaler³ και ο H. Prinzhorn⁴ δημοσίευσαν, στις αρχές της τρίτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, μελέτες πάνω σε έργα ψυχασθενών έχοντας πλέον αισθητική θεώρηση. Ιδιαίτερως μείζονα συμβολή έχει ο Prinzhorn καθώς συγκεντρώνοντας και εκθέτοντας αυθεντικές δημιουργίες ασθενών ξεκάθαρα επηρεασμένες από τη διανοητική διαταραχή, έκανε γνωστή, στο γενικό αλλά και στο ειδικό κοινό των καλλιτεχνών, την ιδιαίτερη αυτή εικαστική γλώσσα. Ο Γάλλος ζωγράφος και γλύπτης, J. Dubuffet, με τη σειρά του επιτέλεσε μία σημαντική τομή καθώς πίστευε ότι οι μηχανισμοί της καλλιτεχνικής δημιουργίας μεταξύ των ψυχικά πασχόντων και των λεγόμενων «φυσιολογικών», δεν διαφέρουν και είναι πανομοιότυποι.⁵ Θεωρώντας δε πως η τέχνη των δημιουργών που δεν έχουν διδαχθεί την ακαδημαϊκή τέχνη, που δρουν απομονωμένοι, που παρουσιάζονται αδιάφοροι για το γενικότερο καλλιτεχνικό γίγνεσθαι και που καθοδηγούνται μόνο από τις ασυνείδητες ενορμήσεις, είναι περισσότερο ζωντανή και παθιασμένη ακόμη και από αυτήν της *avant-garde*, συμπεριέλαβε τα έργα τους στο κίνημα που ίδρυσε, αυτό της *Art Brut*,⁶ δηλαδή της ακατέργαστης, ωμής τέχνης, όρος που εισήχθη το 1945. Έως τότε τις δικές τους καλλιτεχνικές εκφράσεις τις αποκαλούσαν «τέχνη των ψυχασθενών», ανήκαν σε ψυχιατρικές συλλογές και φυλάσσονταν στους χώρους των νοσοκομείων.

Ο *brut* καλλιτέχνης, περιγραφόταν από τον Dubuffet «ως μια ριζοσπαστική εκδοχή της ρομαντικής ιδιοφυΐας, απαλλαγμένη από κάθε σύμβαση»⁷ καθώς ο Ρομαντισμός ήταν το κίνημα εκείνο που ασχολήθηκε με τη σχέση και την αλληλεπίδρα-

ση της ιδιοφυΐας με την παραφροσύνη, μια ιδέα που ξεκίνησε από τον Πλάτωνα, ο οποίος στον *Ίωνα* διατύπωνε την άποψη ότι η ποιητική δημιουργία είναι αποτέλεσμα εξωλογικών δυνάμεων, συνεχίστηκε από τον Seneca και αποτέλεσε ξανά αντικείμενο συζήτησης τον 19ο αιώνα. Η σχέση της δημιουργικότητας με την ψυχική διαταραχή διατρέχει ολόκληρη σχεδόν την πολιτισμική ιστορία της Δύσης, καθώς ο «μελαγχολικός δημιουργός» απασχόλησε τη φιλοσοφική σκέψη τόσο στα χρόνια του Μεσαίωνα όσο και της Αναγέννησης ενώ η παραφροσύνη ειδώθηκε από τον Ρομαντισμό, που κατά τον Arnason, θα μπορούσε να οριστεί ως το κίνημα στο οποίο επικράτησε η κυριαρχία του συναισθήματος πάνω στη λογική,⁸ ως μια συνειδησιακή κατάσταση που επέτρεπε την προσέγγιση της βαθιάς γνώσης και αλήθειας.

Συμμετοχή της Ελλάδας στη Διεθνή Έκθεση Ψυχοπαθολογικής Τέχνης. Παρίσι, 1950

Όσον αφορά στην Ελλάδα η ιστορία αυτής της τέχνης ξεκινά από το Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Αττικής «Δρομοκαϊτειο», όταν ο Καθηγητής Γ. Παμπούκης και ο Δρ Ν. Δρακουλίδης έστειλαν έργα ασθενών στην *Exposition Internationale d' Art Psychopathologique* (Διεθνή Έκθεση Ψυχοπαθολογικής Τέχνης) η οποία έγινε στα πλαίσια του Πρώτου Διεθνούς Συνεδρίου Ψυχιατρικής και έλαβε χώρα στο Νοσοκομείο Sainte-Anne του Παρισιού, από τις 29/9 έως τις 22/10 του 1950.⁹

Στον τύπο, άρθρα σχετικά με την έκθεση αυτή ανέφεραν τη σχέση ιδιοφυΐας και παραφροσύνης, αλλά και ασθένειας και τάσης προς δημιουργία, χωρίς όμως να εκφέρονται ξεκάθαρες απόψεις, ενώ τα άρθρα που συσχέτιζαν την τέχνη αυτή με την –τότε– σύγχρονη, ήταν σπανιότερα.¹⁰

Στη συγκεκριμένη έκθεση η Ελλάδα συμμετείχε με 7 έργα 3 ασθενών. Ένα από αυτά είχε τον τίτλο *Cauchemar d'un magistral auto-accusé* (Εφιάλτης ενός αυτοκατηγορούμενου δικαστή). Σύμφωνα με την περιγραφή του R. Volmat, ένας δικαστής παρίσταται σε μια αίθουσα δικαστηρίου όπου ψηλά στο έδρανο βρίσκεται για να τον δικάσει, αντί του Προέδρου, ένα υβριδικό σώμα με δύο κεφάλια, ένα γυναικείο

και ένα ανδρικό, ενώ περνούν από μπροστά του «οι κολασμένοι» πλέον, που καταδικάστηκαν από τον ίδιο κατά τη διάρκεια της καριέρας του, αλλά μαζί τους ίσως και θύματα που δεν βρήκαν δικαίωση. Στο πάνω μέρος, στην αριστερή πλευρά βρίσκεται ο «σεβάσμιος πατέρας» μέσα σε ένα θεωρείο, που παραπέμπει και σε καζάνι της κόλασης, το οποίο υποστηρίζεται από μία τερατόμορφη φιγούρα που, σύμφωνα με τον Volmat, είναι το «υπερ-εγώ» του δικαστή. Στο δεξί θεωρείο βλέπουμε μια μητέρα, ως προσωποποίηση της εύνοιας. Το έργο έχει έναν χαρακτήρα καθαρά σουρεαλιστικό. Ζωγραφίστηκε από επαγγελματία ζωγράφο με τις υποδείξεις του Δρακουλίδη, ο οποίος του μετέφερε τον εφιάλτη ενός ασθενούς που πριν τον εγκλεισμό του υπήρξε ένας άτεγκτος δικαστής. Στην απεικόνιση υπάρχει πλήθος συμβολισμών καθώς ο ασθενής ταυτίζεται και με τον πατέρα-τιμωρό αλλά και με το παιδί που τιμωρείται.¹¹

Έλληνες ασθενείς-καλλιτέχνες και προβολή των δημιουργιών τους

Έως το 1987 στη χώρα μας, όσον αφορά στην παραγωγή τέχνης από ψυχικά ασθενείς, δεν υπήρχε τίποτε ουσιαστικό παρά μόνον προϊόντα εργοθεραπείας.⁹ Δεν υπήρχε κάποιο οργανωμένο εργαστήριο σε κάποιο ψυχιατρικό ίδρυμα ούτε καλλιτέχνες με αξιόλογο έργο και κατά συνέπεια οργανώνονταν εκθέσεις με όχι ιδιαίτερες καλλιτεχνικές αξιώσεις και αμφιβόλου αισθητικής.¹²

Η πρώτη σημαντική εμφάνιση καλλιτέχνη με ψυχική διαταραχή ήταν η ισότιμη συμμετοχή του Ο.Κ. από το Θεραπευτήριο Ψυχικών Παθήσεων Ιεράς Μονής Πέτρας Ολύμπου, στη Β' Biennale Νέων Καλλιτεχνών της Μεσογείου που έγινε στη Θεσσαλονίκη το 1986.¹³ Ο Ο.Κ. (1958–2005) είχε χάσει τη δυνατότητα λεκτικής επικοινωνίας από την παιδική του ακόμη ηλικία, λόγω μηνιγγοεγκεφαλίτιδας, και εγκλείστηκε στο Κέντρο Περιθάλψεως Παίδων Καρδίτσας όπου στράφηκε από τα δέκα περίπου χρόνια του, σε έναν δικό του εικαστικό διάλογο ενώ από το 1985, νοσηλευόμενος πλέον στην Πέτρα, στα πλαίσια του προγράμματος απασχόλησης, άρχισε να ζωγραφίζει ασταμάτητα.¹⁴

Την επόμενη χρονιά, τον Μάιο του 1987, στα πλαίσια της Εβδομάδας Επανεξέταξης, το Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης (ΨΝΘ) οργάνωσε πολιτιστικές εκδηλώσεις στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Μία από αυτές ήταν η έκθεση ζωγραφικής ασθενών του σε συνεργασία με το Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Πέτρας Ολύμπου (ΨΝΠΟ) που έγινε στη γκαλερί Ζ-Μ, με τίτλο *Ζωγραφική από τα Ψυχιατρεία*, όπου παρουσιάστηκαν έργα των Ο.Κ., Θ.Κ., Λ.Π. και Γ.Γ.¹⁴ Η περίπτωση του Θ.Κ. (1954–) έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς στα είκοσί του χρόνια εμφάνισε αποδιοργανωμένη μορφή σχιζοφρένειας και παρατηρήθηκε μια έντονη ανάγκη για ζωγραφική που δεν σταματούσε μόνο στη μία πλευρά του χαρτιού. Μόλις αυτή τελείωνε συνέχιζε και στην άλλη ενώ παράλληλα οι τοίχοι του δωματίου του γέμιζαν με καταγραφές των λιτών ερεθισμάτων του χώρου όπου ζούσε, δηλαδή του ψυχιατρείου, όπως άλλωστε και τα προσωπικά του αντικείμενα.¹⁵ Προσωπικά σύμβολα, ιδεογράμματα, δημιουργία λέξεων, μαζί με μια έντονη παιδικότητα είναι τα χαρακτηριστικά της ζωγραφικής του γλώσσας. Η έκθεση στη Ζ-Μ αποτέλεσε μία από τις πρώτες προσπάθειες να προβληθούν τα έργα των ασθενών-καλλιτεχνών των ΨΝΠΟ και ΨΝΘ και να έρθει το ευρύτερο κοινό σε επαφή με αυτά.

Μία ιδιαιτέρως σημαντική στιγμή στην ιστορία της τέχνης των ψυχικά νοσούντων στην Ελλάδα ήταν το 1994 όταν ξεκίνησε τις δραστηριότητές της η Μονάδα Πολιτιστικής Επικοινωνίας (ΜΠΕ) του ΨΝΘ με την ίδρυση ενός ζωγραφικού εργαστηρίου. Βασικό ιδεολογικό υπόβαθρο της ΜΠΕ ήταν το να μην υπάρχει παρέμβαση στην προσωπική γραφή των ασθενών που εκφράζονταν εικαστικά ενώ ως στόχο της είχε την προβολή των δημιουργιών τους.⁹ Έγινε αρχικά μία επιλογή 10 ασθενών-καλλιτεχνών, η παραγωγή των οποίων ήταν τόσο μεγάλη ώστε σε σύντομο χρονικό διάστημα κατέστη εφικτό να γίνει και η πρώτη έκθεση.¹⁶ Το κοινό αρχικά στάθηκε αμήχανο καθώς «το έργο τέχνης δεν μπορούσε ακόμη να αυτονομηθεί. Ταυτιζόταν με την ψυχοπαθολογία του δημιουργού του».¹⁷ Στη συνέχεια, καθώς το κλίμα άρχισε να γίνεται θετικότερο, πραγματοποιήθηκε ένας αξιόλογος αριθμός εκθέσεων, 70 περίπου μέχρι σήμερα, σε διάφορες σημαντικές γκαλερί της Θεσσαλονίκης, όπως στον «Παρατηρητή», στη

«Λόλα Νικολάου», στη «Z-M» αλλά και σε χώρους, όπως το Αεροδρόμιο «Μακεδονία», το Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο, τον πύργο Βαζαίου στη Νάξο, το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και γενικότερα σε πολλές πόλεις της χώρας μας αλλά και του εξωτερικού.¹⁷

Το 1996 η φαρμακευτική εταιρεία Lundbeck Hellas, ανέλαβε την οργάνωση της πρώτης Πανελλήνιας Έκθεσης, με τίτλο *Η Τέχνη στην Ψυχιατρική*, στην οποία παρουσιάστηκαν 70 έργα ασθενών 13 ψυχιατρικών ιδρυμάτων της χώρας που επιλέχθηκαν από μία συμβουλευτική επιτροπή, στην οποία συμμετείχαν ψυχίατροι, ιστορικοί και εικαστικοί. Τα έργα εκτέθηκαν τον Οκτώβριο στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων και σε δεύτερη φάση σε επτά πόλεις της χώρας. Ο Χ. Καμπουρίδης, στο κείμενό του στον κατάλογο της πρώτης έκθεσης, σχολιάζει: «Ο Βαν Γκοχ ή ο δικός μας Γιαννούλης Χαλεπάς, απέδειξαν με το έργο τους πόσο δυσδιάκριτα είναι τα όρια μεταξύ "κανονικής" ζωής και "τρέλας", χωρίς κανείς μας να γνωρίζει με βεβαιότητα ποια από τις δύο πλευρές τροφοδότησε περισσότερο την τέχνη τους με εκείνο το συναρπαστικό πάθος».¹⁸

Τον Οκτώβριο της επόμενης χρονιάς, η ίδια φαρμακευτική εταιρεία ανέλαβε εκ νέου την οργάνωση της Δεύτερης Πανελλήνιας Έκθεσης, λόγω, όπως αναφέρει στον κατάλογο ο διευθύνων σύμβουλός της, της μεγάλης της επιτυχίας και του ενδιαφέροντος που επέδειξαν τα ΜΜΕ.¹⁹ Ο αριθμός των έργων που παρουσιάστηκαν ήταν ο ίδιος με της πρώτης έκθεσης, με συμμετοχή 12 ψυχιατρικών ιδρυμάτων, τα οποία παρουσιάστηκαν στο «Γκάζι» του Δήμου Αθηναίων. Έργα που ξεχώρισαν ήταν μία δημιουργία του Γ.Π. αλλά και ο *Φτερωτός Βιολιστής* του Γ.Μ. που αναρτήθηκε στο Μέγαρο Μουσικής. Ο καλλιτέχνης αυτός έχει πάρει και το πρώτο βραβείο σε διαγωνισμό της "Very Special Art" στην Αμερική και ο πίνακας που βραβεύτηκε χρησιμοποιήθηκε σαν αφίσα στο Υπουργείο Υγείας, όπως αναφέρεται στο βιογραφικό του. Ο Α. Φασιανός μάλιστα, που συνέβαλε σημαντικά στην όλη προσπάθεια αυτής της δεύτερης Πανελλήνιας Έκθεσης, σε μία εκδήλωσή της, φωτογραφήθηκε με τον Γ.Μ. για να τονίσει συμβολικά την ισότητα ανάμεσά τους.

Η τρίτη, και τελευταία, Πανελλήνια Έκθεση πραγματοποιήθηκε από τις 25/5-15/6 του 2001 στα πλαίσια των εκδηλώσεων της Ελληνικής Ψυχιατρικής Εταιρείας για το Παγκόσμιο Έτος Ψυχικής Υγείας και τελούσε υπό την αιγίδα της Παγκόσμιας Ψυχιατρικής Εταιρείας, με χορηγό την ίδια φαρμακευτική εταιρεία. Η παρουσίαση των έργων, με κυρίαρχη την παρουσία των ασθενών-καλλιτεχνών της ΜΠΕ του ΨΝΘ, έγινε στο Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν και όπως διαβάζουμε σε κείμενο και πάλι του Καμπουρίδη: «Η παρούσα έκθεση ίσως είναι η τελευταία στην οποία η αναφορά της λέξης «Ψυχιατρική» κρίνεται απαραίτητη...».²⁰ Στον Κατάλογο αυτόν, της Τρίτης Πανελλήνιας, υπάρχει επίσης και η αναφορά στην ανάγκη δημιουργίας ενός μουσείου για την ψυχιατρική και μουσειολογική έρευνα, όπου θα μπορεί να γίνεται ο συντονισμός του έργου ψυχιάτρων, ιστορικών της τέχνης ή και ζωγράφων με εμπειρία στο καλλιτεχνικό έργο ψυχιατρικών μονάδων.²⁰ Έργα που ξεχώρισαν ήταν της Α.Β. (1960-), η οποία εμπνέεται πάντοτε από τα χνάρια που αφήνει ο καφές της στο φλιτζάνι αλλά και του Θ.Τ. (1960-), ο οποίος δημιουργεί κόσμους αστρικούς φτιαγμένους από κουκίδες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο έργα του Ο.Κ. που εκτέθηκαν στη συγκεκριμένη έκθεση, όπου διαφαίνεται η ανάγκη για επιβολή εικονογραφικής τάξης και διαχείρισης της επιφάνειας με τον διαχωρισμό της σε μέρη που παρουσιάζονται οριοθετημένα. Το έργο ίσως να λειτουργούσε για τον καλλιτέχνη σαν παράθεση μνήμης.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση κήρυξε το 2003 «Έτος των Ατόμων με Ειδικές Ανάγκες». Με αφορμή αυτό το γεγονός, το Cedefop διοργάνωσε τον Ιούνιο την Έκθεση *Art Brut-Art Therapy-Μάθηση για ζωή*, παράλληλα με ένα διεθνές συνέδριο για τη διά βίου μάθηση.²¹ Στην έκθεση συμμετείχε, μεταξύ άλλων, φορέων και το Εργαστήριο της ΜΠΕ με έξι έργα του Θ.Τ. και έξι της Δ.Λ. (1965-), η οποία έχει ως θέμα της πάντα τη γυναικεία μορφή και στα έργα της παλιές μνήμες και στιγμές της καθημερινότητας συνυπάρχουν ενώ το χρώμα χρησιμοποιείται σε όλη του την ένταση, ίσως ως μέσο διασύνδεσης και καλύτερης επικοινωνίας με το περιβάλλον.

Προκειμένου να προωθηθούν προς ένα ευρύτερο κοινό οι δημιουργίες καλλιτεχνών του περιθω-

ρίου,²² το γερμανικό ίδρυμα Augustinum, θέσπισε, το 2000, το Ευρωπαϊκό Καλλιτεχνικό Βραβείο Ζωγραφικής και Χαρακτικής για καλλιτέχνες με ψυχικές διαταραχές. Υποψήφιοι για το EUWARD 2004 ήταν καλλιτέχνες από 24 χώρες. Για πρώτη φορά υποψήφιοι εκείνη τη χρονιά ήταν και καλλιτέχνες από την Ελλάδα, καθώς συμμετείχε το ΨΝΘ, το οποίο και υπέβαλε έργα ασθενών του. Από τα 1000 έργα που υποβλήθηκαν επιλέχθηκαν τα 24, ανάμεσά τους και το έργο του Δ.Ζ. (1971–), *Ιανός*,²³ ένα μανιχαϊστικό σύμβολο αναφοράς στη διττή φύση των πραγμάτων, στα αντιθετικά ζεύγη, στην έναρξη και τη μετάβαση. Πρόκειται για ένα θέμα που συναντάται συχνά στο έργο του, στο οποίο η μορφή είναι ένα συνονθύλευμα πολλών προσώπων που δημιουργούνται από διπλές εικόνες που δένονται μεταξύ τους καθώς μοιράζονται κοινά περιγράμματα. Μία ακόμη τιμητική διάκριση είχε η χώρα μας με τα έργα της Α.Β., *Μοτίβα από τον Καφέ Τριών Ημερών*, *Μοτίβα από τον Καφέ Δύο Ημερών (Παραθαλάσσια Πόλη)* και *Μοτίβα από τον Καφέ Δύο Ημερών (Καράβι)* τα οποία επιλέχθηκαν για την EUWARD του 2007²⁴ και του 2010.⁹

Η προβολή της εικαστικής παραγωγής που επικεντρώνεται στον άξονα «τέχνη και ψυχιατρική» είχε μια ακόμη σημαντική στιγμή, το 2004, στα πλαίσια της Πολιτιστικής Ολυμπιάδας, σε μία έκθεση διεθνούς εμβέλειας, με τον τίτλο *Στην Άλλη Όχθη*, καθώς στο ιστορικό κτήριο της Δημοτικής Πινακοθήκης της Αθήνας συνεκτέθηκαν έργα αναγνωρισμένων ιστορικά καλλιτεχνών, των οποίων η εμπειρία ψυχιατρικού εγκλεισμού έγινε γνωστή, όπως των Α. Artaud, Α. Walla, Α. Wölfli, Γ. Χαλεπά, Α. Κρυστάλλη, Δ. Βιτσώρη, Μ. Οικονόμου, με έργα μη αναγνωρισμένων αυτοδίδακτων που βίωσαν την ίδια εμπειρία μέσα στις δομές ψυχικής υγείας της χώρας μας.²⁵

Έναν χρόνο μετά, τον Μάρτιο του 2005, πραγματοποιήθηκε στο Χριστιανικό και Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας η έκθεση με τίτλο *Η Τέχνη κατά του Κοινωνικού Στιγματισμού*, που οργανώθηκε από την Παγκόσμια Ψυχιατρική Εταιρεία, την Ελληνική Ψυχιατρική Εταιρεία και από τη δανέζικη φαρμακευτική εταιρεία Lundbeck, που οργάνωσε και τις δύο πρώτες Πανελλήνιες, εκθέτοντας μάλι-

στα η τελευταία έργα καλλιτεχνών από 19 χώρες που ανήκουν στη συλλογή της, με την ευκαιρία του Παγκοσμίου Συνεδρίου *Advances in Psychiatry* που έγινε τις μέρες εκείνες στην πρωτεύουσα. Έργα καλλιτεχνών από την Ολλανδία, την Ουγγαρία, την Ελβετία, την Αυστρία, την Αυστραλία, από αρκετές άλλες χώρες αλλά και από την Ελλάδα παρουσιάστηκαν στο κοινό, τόσο το ελληνικό όσο και πολλών ευρωπαϊκών πρωτευουσών. Ένα από αυτά ήταν και ένα έργο του Δ.Ζ. που ανήκει στη συλλογή της Lundbeck.²⁶ Η πλαισίωση του θέματος, που συναντάται και σε άλλα έργα του δεν είναι συχνό φαινόμενο σε καλλιτέχνες που δεν ανήκουν στην Art Brut.

Το 2007, το Κρατικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης (ΚΜΣΤ) διοργάνωσε την Έκθεση *Εικαστικό Πανόραμα στην Ελλάδα*, με στόχο την έρευνα, την καταγραφή και την προβολή της εικαστικής παραγωγής της χώρας.²⁷ Η ΜΠΕ του ΨΝΘ συμμετείχε στην Έκθεση με τα έργα επτά καλλιτεχνών: της Α.Β., του Θ.Κ., της Δ.Λ., του Δ.Ζ., της Β.Κ., του Θ.Τ. και του Π.Τ., ο οποίος αποτυπώνει στον καμβά συναισθήματα φόβου που μπορεί κανείς να νιώσει μέσα στις ασφυκτικά δομημένες και ταυτόχρονα απρόσωπες πόλεις.

Η ανάδειξη της αμφίδρομης σχέσης ανάμεσα στην τέχνη και τις εκφραστικές δυνατότητες των ψυχικά πασχόντων ήταν ένας από τους στόχους της Ελληνικής Ψυχιατρικής Εταιρείας που φρόντισε για τη φιλοξενία της Έκθεσης *Αιτία θανάτου: Ευθανασία*, στην οποία εκτέθηκαν έργα της Συλλογής Prinzhorn, τόσο στην Αθήνα όσο και στη Θεσσαλονίκη, το 2011.²⁸ Ο Αυστριακός ιστορικός της τέχνης αρχικά και μετέπειτα ψυχίατρος έχει ίσως τη μεγαλύτερη συμβολή στη θετική πρόσληψη της τέχνης αυτής καθώς κατόρθωσε το να επανεκτιμηθούν οι εικαστικές δημιουργίες των ψυχασθενών και να πάψουν να είναι μόνον κλινικές μαρτυρίες καθώς διέβλεψε σε αυτές και αξία αισθητική. Είναι γνωστή άλλωστε και η επίδραση της Συλλογής του στους καλλιτεχνικούς κύκλους της πρωτοπορίας που πίστευαν ότι οι δυνάμεις του ασυνειδήτου και του θεμελιώδους πυρήνα της νοητικής λειτουργίας θα μπορούσαν να εμπλουτίσουν την καλλιτεχνική δημιουργία.

Επίλογος

Η εξωπραγματική λογική και η διαφοροποίηση στην πρόσληψη των εξωτερικών ερεθισμάτων, η ιδιομορφία και η παραδοξότητα της σκέψης αλλά και η αποδιοργάνωσή της καθιστούν τα έργα των ψυχασθενών προϊόντα ενός πνεύματος που σε κάποιες περιπτώσεις θεωρήθηκε «εκφυλισμένο», όπως για παράδειγμα, από το ναζιστικό καθεστώς που «χρησιμοποίησε» έργα από τη Συλλογή Prinzhorn, για την επίτευξη των στόχων του, στα πλαίσια της περίφημης έκθεσης με τίτλο, *Εκφυλισμένη Τέχνη*, του 1937. Ο όρος μάλιστα αυτός ανήκει στον Ούγγρο ιατρό, M. Nordau, ο οποίος στο βιβλίο του *Entartung* (*Εκφυλισμός*) μιλούσε για «εκφυλισμό του πολιτισμού», ο οποίος αποδιδόταν, κατ' αυτόν, σε δυσλειτουργία των αισθητηρίων οργάνων.²⁹ Ο Nordau στηρίχτηκε στις θεωρίες του C. Lombroso, του σημαντικότερου ίσως προ-φροϋδικού ψυχιάτρου του 19ου αι., ο οποίος μελέτησε ασθενείς που εκφράζονταν εικαστικά και υποστήριξε τη θεωρία της εκφύλισης αντιμετωπίζοντας την παράνοια ως έκφραση μιας αταξιστικής υποχώρησης σε ένα πιο πρωτόγονο στάδιο της ανθρωπίνης εξέλιξης.³⁰ Ο Ιταλός ψυχίατρος πίστευε ακόμη ότι η ιδιοφυΐα και η παραφροσύνη συνδέονται στενά, ότι η ιδιοφυΐα είναι στην ουσία ένα είδος παραφροσύνης και συγκεκριμένα μια «εκφυλισμένη ψύχωση της επιληπτοειδούς ομάδας». ³⁰ Έτσι ο Lombroso προσέγγισε τη σχέση αυτών των δύο καταστάσεων με τον αντίθετο ακριβώς τρόπο από αυτόν των Ρομαντικών, υποστηρίζοντας ότι και οι δύο καταστάσεις είναι εκφυλισμένες.³¹ Σε άλλες όμως περιπτώσεις το πνεύμα αυτό εξιδανικεύτηκε, όπως σε αυτήν του προαναφερθέντος Dubuffet, ο οποίος μάλιστα επηρεάστηκε ιδιαίτερα όσον αφορά στην εικαστική του έκφραση από τα έργα των ψυχωτικών, όπως άλλωστε και πολλοί εκπαιδευμένοι, λ.χ. ο L. Meidner και ο O. Kokoschka, ο Cy Twombly του αφηρημένου εκπαιδευμένου αλλά και σουρεαλιστές όπως ο M. Ernst ή καλλιτέχνες όπως ο P. Klee, ο J. Tinguely και ο A. Rainer ενώ ο conceptual artist, M. Briand, έκανε το 2007 στην Tate Modern του Λονδίνου, εικαστικές παρεμβάσεις εμπνευσμένες από τα συμπτώματα της σχιζοφρένειας, όπως η σύγχυση των ορίων της ταυτότητας.

Μελετώντας κανείς αυτό το πεδίο της εικαστικής έκφρασης διαπιστώνει πως το υποκειμενικό βίωμα και ο παραληρηματικός κόσμος του ασθενούς, ανεξαρτήτως κοινωνικού ή πολιτισμικού πλαισίου, καταγράφεται στο έργο του ως μια προσπάθεια να ελέγξει και να κατανικήσει τους φόβους, τις αγωνίες και τους δαίμονες που εμφωλεύουν στην ψυχή του. Ο ψυχασθενής προβαίνει στην καλλιτεχνική πράξη αδιαφορώντας για την αναγνώριση από ένα δυνητικό κοινό, τον «φανταστικό τρίτο», κατά Kraft,³¹ επιδιώκοντας υποσυνείδητα την επαναφορά μιας νέας ισορροπίας.

Οι ασθενείς-καλλιτέχνες, μην ανήκοντας σε συγκεκριμένα καλλιτεχνικά ρεύματα και παραμένοντας απρόσβλητοι από την καλλιτεχνική κουλτούρα, παράγουν τέχνη χωρίς ομοιογένεια, με διαφοροποιήσεις στο εκφραστικό αποτέλεσμα τόσο μορφολογικά και τεχνοτροπικά όσο και υφολογικά. Ωστόσο, παρατηρώντας και μελετώντας τα έργα των ψυχικά ασθενών καταλήγουμε να θεωρούμε πως υπάρχουν κάποια κοινά, μη παθογνωμονικά στοιχεία της εικαστικής τους γλώσσας, όπως είναι η προσπάθεια επιβολής ισορροπίας και τάξης, η επαναληπτικότητα, η πλαισίωση του θέματος, η διαχείριση της επιφάνειας με τον διαχωρισμό σε χωριστά μέρη, ο φόβος του κενού, η διαφάνεια των μορφών ή και η διαστρέβλωσή τους, η αλληλοεισχώρηση και η σύμπτυξή τους καθώς και μια εννοιολογική παραστατικότητα μέσω της μορφολογικής χρήσης του αλφαβήτου, χωρίς όμως αυτά τα στοιχεία να έχουν διαγνωστική βαρύτητα. Οι Rao και Keshavan άλλωστε διαπίστωσαν ότι οι μη ειδήμονες εθελοντές που συμμετείχαν στην έρευνά τους ήταν λιγότερο ικανοί να αναγνωρίσουν την ύπαρξη ψυχικής διαταραχής σε έργα μεγάλων ζωγράφων που υπέφεραν από διπολική διαταραχή σε σχέση με τους ψυχιάτρους, οι οποίοι, όμως κι αυτοί με τη σειρά τους, δεν μπόρεσαν να αποφανθούν με βεβαιότητα, παρατηρώντας έργα καλλιτεχνών που δεν βρίσκονται στα μουσεία.³²

Προσεγγίζοντας τα έργα των ψυχικά πασχόντων μέσω της «μεταβίβασης», της προκαθορισμένης δηλαδή άποψης με την αρωγή των εμπειριών και των προσλαμβανουσών μας, υπάρχει ο κίνδυνος να τα φορτίσουμε με τους υποσυνείδητους ή μη ιδεα-

σμούς μας. Η υιοθέτηση μιας τέτοιας στάσης όπου η καταγωγή του έργου τέχνης δεν θα είναι πιο σημαντική από το ίδιο το έργο είναι αυτή που θα διασφαλίσει μια ουσιαστικότερη εμπειρία της επαφής του θεατή με την εικαστική δημιουργία καθώς το ζητούμενο δεν είναι μόνο το ποιες εσωτερικές συγκρούσεις οδήγησαν σε ένα εικαστικό αποτέλεσμα αλλά και το πώς καταφέρνουν να εκφραστούν αυτές οι συγκρούσεις μέσω των ψυχοδυναμικών διεργασιών του αυτοκαθορισμού, με στόχους την οριοθέτηση αλλά και την εξερεύνηση της ταυτότητας.

Ευχαριστίες

Οι συγγραφείς επιθυμούν να ευχαριστήσουν τον ψυχίατρο και εικαστικό, κ. Π. Βασιλειάδη, για τη διάθεση μέρους του αρχείου του, χωρίς το οποίο η συγγραφή του άρθρου αυτού θα ήταν αδύνατη, όπως και τον Ομ. Καθηγητή Ιστορίας της Τέχνης του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, κ. Μ. Παπανικολάου, για την επιστημονική συμβολή του σε ζητήματα Ιστορίας της Τέχνης.

Artistic expression and Psychiatry in Greece: Prominence highlights (1950–2011)

E. Rossiou,¹ A. Orologas²

¹*Department of History of Art, School of History and Archaeology, Faculty of Philosophy, Aristotle University of Thessaloniki,*

²*First Department of Neurology, School of Medicine, Faculty of Health Sciences, Aristotle University of Thessaloniki, Thessaloniki, Greece*

Psychiatriki 2018, 29:349–358

The art of the confined began to be studied by psychiatrists in the late 19th century for diagnostic purposes, while the first studies of aesthetic interest were found in the first decades of the 20th century, when psychiatrists as the Swiss W. Morgenthaler and the Austrian H. Prinzhorn published studies on mentally ill artworks, having mainly aesthetic approach. The artworks of the mentally ill belong to the field of Art found in the international literature by the term of Art Brut. The term "Brut" was introduced in 1945 by J. Dubuffet to describe the production of art by authors who were not taught academic art, did not belong to any artistic movement and were indifferent to a potential identification with the viewer or the collector. This French painter and sculptor named Art Brut the founded movement, whose main field was the works of mental patients. Dubuffet was particularly affected, in terms of artistic expression, like so many other creators of expressionism and surrealism, by the art of the mentally ill. Regarding the Greek scene, the relationship between our country and this category of Art began in 1950, at the Psychiatric Hospital of Attica "Dromokaitio", when Professor G. Pampoukis and Dr N. Drakoulidis sent patients' works to the *Exposition Internationale d' Art Psychopathologique (International Exhibition of Psychopathological Art)* held in Paris that year. By the late 1980's, only occupational therapy projects existed. The first major artist appearance with a mental disorder is that of O.K. with his participation in the 2nd Biennale of Young Artists of the Mediterranean, in 1987. The year 1994 was a very important one in terms of art production of the mentally ill, as the Cultural Communication Unit (CCU) of the Psychiatric Hospital of Thessaloniki (P.H.T.) was founded, which aim was to produce original works that recorded the psychic reality of the patients and did not recreate other artists' projects. Regarding the promotion of this art, of

great significance are the three Panhellenic Exhibitions held in 1996, 1997 and 2001, the last under the auspices of the Greek Psychiatric Association, which brought together the patient-artists' projects of various institutions of our country with the general public, receiving very positive feedback from both the press and the critics. Worth mentioning is also the honorary discrimination of two patient-artists who cooperated with the CCU, D.Z. and A.V., in EUWARD 2004 and 2007 of the German Foundation Augustinum, and also of G.M., who was awarded the first prize at the competition of "Very Special Art" in USA. Two other important moments of the effort of projecting the relationship between Art and Psychiatry were first in 2004 with the exhibition *On The Other Bank*, as part of the Cultural Olympiad, and the other in 2005 at the Christian and Byzantine Museum of Athens, where the exhibition *Art against Stigma*, organized by the World Psychiatric Association, the Greek Psychiatric Association and a privately held pharmaceutical company took place. Finally in 2011, again under the auspices of the Greek Psychiatric Association, works of the famous Prinzhorn Collection were exhibited both in Athens and Thessaloniki. In this way the public, once again, came into contact with works in which fears, insecurities and demons within the soul of every patient-artist were imprinted, these projects serving not only as clinical evidence but also as creations of unquestionable artistic value.

Key words: Art, psychiatry, exhibitions, mentally ill, artistic expression.

Βιβλιογραφία

1. Ωρολογάς Α. *Νευροαισθητική και Ψυχιατρική-Ζωγραφική και ψυχική νόσος. Ανακοίνωση στο Διήμερο Διεπιστημονικό Συμπόσιο "Διάλογοι Ελλήνων Νευροεπιστημόνων για τη Νευροαισθητική"*, Αθήνα, 29/9-30/9/2012. Έκδοση Περιλήψεων Συμποσίου, σ. 23
2. Janka Z. Artistic creativity and bipolar mood disorder]. Szegedi Tudományegyetem, Szent-Györgyi Albert Orvos-es Gyógyszerésztudományi Centrum, Általános Orvostudományi Kar, Pszichiátriai Klinika. *Orv Hetil* 2004 15, 145:1709–1718, PMID: 15462476.
3. Morgenthaler W. Ein Geisteskranker als Künstler: Adolf Wölfl. Bern, 1921. Reprint: Medusa-Verlag, 1985
4. Prinzhorn H. Bildneri der Geisteskranken. 1922. Ο τίτλος του βιβλίου στα Αγγλικά είναι: *Artistry of the mentally ill: a contribution to the psychology and psychopathology of configuration*. E. von Brockdorff (transl.), J.L. Foy (introd) Springer-Verlag, 1972
5. Dubuffet J. Crude art preferred to cultural art. In: Harrison C, Wood P (eds) *Art in Theory 1900–1990*. Blackwell, 1992:593–595, https://monoskop.org/images/b/b8/Harrison_Charles_Wood_Paul_eds_Art_in_Theory_1900-1990_An_Anthology_of_Changing_Ideas.pdf
6. Peiry L. *Art Brut-The origins of outsider art*. Flammarion, Paris, 2001
7. Foster H, Crauss R, Bois YA, Buchlon B. *Η Τέχνη από το 1900*. Μ. Παπανικολάου (επιμ.), Επίκεντρο, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2007
8. Arnason H. *Η ιστορία της Σύγχρονης Τέχνης*. Μ. Παπανικολάου (επιμ.), Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 22006
9. Αμπατζόγλου Γ. *Η τέχνη των ψυχικά ασθενών ως μία έκκεντρη τέχνη-Μια συνομιλία με τον Παύλο Βασιλειάδη*. Θεσσαλονικέων Πόλις, 2012, 39:72–77
10. Tisserant M. *De l' art des fous à l' art psychopathologique: Recherche d' un nouveau discours sur l' art à travers les expositions à l' Hôpital Sainte-Anne entre 1946 et 1950*. Université Toulouse - Jean Jaurès, 2016. <http://dante.univ-tlse2.fr/1737>
11. Volmat R. *L' Art Psychopathologique*. Presses Universitaires de France, Paris, 1956
12. Βασιλειάδης Π. Από την αμηχανία στην αποδοχή. Στο: Τσαλίκογλου Φ (Επιμ.) *Στην άλλη Όχθη. Δημοτική Πινακοθήκη Αθηνών, Φεβρουάριος-Μάρτιος 2004*, Αθήνα, 2004:254–255
13. Β' *Biennale Νέων Καλλιτεχνών των Ευρωπαϊκών Χωρών της Μεσογείου*. Θεσσαλονίκη, 21–30 Νοεμβρίου 1986. Ι.Κ. Βελιόδη ΔΟΒΕ ΑΕ, Θεσσαλονίκη, 1986
14. Μπουσουλέγκας Α. Ο.Κ. Βιογραφικό Σημείωμα και λίγα λόγια για το έργο του. Στο: *Ζωγραφική από τα ψυχιατρεία, Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Πέτρας Ολύμπου, Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης. Γκαλερί ΖΗΤΑ-ΜΙ. Θεσσαλονίκη, 26–30 Μαΐου 1987, 1987:1–3*
15. Βασιλειάδης Π. Κέντρο Τέχνης και Ψυχοθεραπείας. Όταν μπορείς να ζωγραφίσεις: Ξεπερνώντας τα εμπόδια στην ψυχική δημιουργικότητα. «Δημιουργική Ψύχωση». 1ο Συνέδριο Τέχνη και Ψυχιατρική, 15–18 Μαΐου 2003. Χανιά, Τόμος Πρακτικών, Αθήνα-Χανιά 2007, 213–219
16. Βασιλειάδης Π. Έκκεντρη Τέχνη: Μια καινούργια σχέση με την πραγματικότητα. Στο: *Art Thessaloniki-International Contemporary Art Fair, 01-04/12/2016*. Διεθνές Εκθεσιακό & Συνεδριακό Κέντρο Θεσσαλονίκης, 2016:100–101
17. Βασιλειάδης Π. Η «φυσιολογική» πλευρά της ψύχωσης. Στο: Θ. Μουτσόπουλος (επιμ.), *Τέχνη/Μη τέχνη_RE-culture 4_*. Πικραμένος, Πάτρα, 2016:28–33

18. Καμπουρίδης Χ. Μια δημιουργική πρόκληση για την τέχνη. Στο: *1η Πανελλήνια Έκθεση-Η Τέχνη στην Ψυχιατρική 1996–1997*. Αθήνα, 1–26 Οκτωβρίου 1996. Αθήνα, 1996:5–6
19. Jacobsen J.B. Η Τέχνη στην Ψυχιατρική. Στο: *2η Πανελλήνια Έκθεση - Η Τέχνη στην Ψυχιατρική 1997–1998*. Αθήνα, 25 Οκτωβρίου–5 Νοεμβρίου 1997. Αθήνα, 1997:3
20. Καμπουρίδης Χ. Χρωματολογία Ψυχής: Μια δημιουργική πρόκληση για το βλέμμα μας. Στο: *Ελληνική Ψυχιατρική Εταιρεία - Η Τέχνη στην Ψυχιατρική 2001*. Αθήνα 25 Μαΐου–15 Ιουνίου 2001. Αθήνα, 2001:25–35
21. Art Brut-Art Therapy - “*Learning for Learning*”. Cedefop Art Gallery, Θεσσαλονίκη, 2003
22. Rückert M. Foreword. Στο: *EUWARD 2004. Augustinum Stiftung*, 30/9-24/10/2004, Haus der Kunst, München, 2004:6–7
23. EUWARD 2004. *Augustinum Stiftung*, 30/9-24/10/2004, Haus der Kunst, München, 2004
24. EUWARD 2007. *Augustinum Stiftung*, 22/3-13/5/2007, Haus der Kunst, München, 2007
25. Τσαλίκoglou Φ (Επιμ.) *Στην άλλη Όχθη. Δημοτική Πινακοθήκη Αθηνών*. Υπουργείο Πολιτισμού, Οργανισμός Προβολής Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα, 2004
26. *Art against Stigma/Η Τέχνη κατά του Κοινωνικού Στιγματισμού*. Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, Αθήνα, Μάρτιος 2005
27. Τσαντσάνoglou Μ. Πρόλογος. Εικαστικό Πανόραμα στην Ελλάδα II-Καλλιτεχνική καινοτομία. Σημειολογία των όρων της στη νέα εποχή. Μονή Λαζαριστών/Σταυρούπολη, 14/12/2007–15/2/2008. Θεσσαλονίκη, 2007:17
28. Τζαβάρας Ν, Κρασνάκης Σ. Πρόλογος. Στο: *Αιτία Θανάτου: Ευθανασία-Συλλογή Prinzhorn*. Μουσείο Μπενάκη & Ελληνική Ψυχιατρική Εταιρεία & Ίνδικτος ΑΕ, 2011:8–9
29. Bevendge A. A disquieting feeling of strangeness?: the art of the mentally ill. Queen Margaret Hospital, UK. *J Royal Soc Med* 2001, 94:595–599, PMID: 11691904
30. Lombroso C. *Art in the Insane. The Man of Genius*, Λονδίνο, 1895:179–207, Available from: <https://archive.org/details/manofgenius00lombuoft/page/n11>
31. Kraft H. Τριπλές δυάδες. Η αναλυτική-ψυχολογική προσέγγιση της Τέχνης. Στο: Παπανικολάου Μ (Επιμ.) *Εισαγωγή στην Ιστορία της Τέχνης*. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1993:196–220
32. Keshavan RA. Images in Psychiatry: Can Psychiatrists Recognize Mental Illness in Paintings? UPMC Health System-Western Psychiatric Institute and Clinic, Pittsburgh. *Am J Psychiatry* 2006, April 6, 163:599–599, doi: 10.1176/ajp.2006.163.4.599

Αλληλογραφία: Ε. Ρόσιου, Μητροπολίτου Ιωσήφ 2, 546 22 Θεσσαλονίκη, Τηλ: 6944-739 090, 2310-278 977, e-mail: elenarossiου@yahoo.gr